

AHMAD DONISH FALSAFIY MEROSIDA INSON FALSAFASIGA MUNOSABATI

Miltiqboyev Bobur Zokirovich

O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15736076>

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrning yirik mutafakkiri Ahmad Donishning falsafiy merosi tahlil qilinadi hamda uning inson, jamiyat va tafakkur masalalariga bo'lgan munosabati ochib beriladi. Tadqiqot davomida muallif Ahmad Donish asarlaridagi antropologik yondashuvlarni o'rganadi, u tomonidan ilgari surilgan ma'naviy-axloqiy tamoyillar, insonning jamiyatdagi o'rnini, erkin fikrlash va ilmiy tafakkurga berilgan baho asosida inson falsafasi masalalari yoritiladi. Shuningdek, mutafakkirning g'oyaviy qarashlari o'z davrining ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy muhitida tahlil qilinadi. Ahmad Donishning fikricha, inson kamoloti ilm va ma'rifat asosida shakllanadi. Uning inson haqidagi falsafiy qarashlari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Ushbu maqola Ahmad Donishning inson haqidagi qarashlarini hozirgi davr nuqtayi nazaridan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Ahmad Donish, ta'lim, falsafa, ma'rifatparvarlik g'oyasi, falsafiy meros, inson falsafasi.

Insonni qurshab olgan tabiat haqidagi bilimlarni o'rganilishi va ularning rivojlanishi inson o'zi haqida bilimlarga ega bo'lish ham kuchayib ya'ni insonning o'ziga bo'lgan qiziqishi ortib bordi. Inson borlig'iga doir tadqiqotlar sohani yanada kengroq o'rganish va yangi g'oyalar va o'ziga xos xususiyatlarni ochib erdi. Barcha jonli narsalar, o'simliklar va hayvonlar ichida faqat odam erkin mavjudot bo'lib, tushunish, idrok etish, gapirish va harakat qilish qobiliyatiga ega. Hatti harakatlarida erkinlikka ega bo'lgan, hamma narsani irodasi va ifodasiga ko'ra tushunadigan mavjudotdir. Falsafiy bilimlarning rivojlanishi inson falsafasi yo'nalishi uchun ham alohida ahamiyat kasb etdi. Olimlar inson va uning mohiyatini anglashga, uning buyukligi va inson haqida ko'proq bilishga intilishi inson falsafasining falsafiy bilimlar tarmog'ida alohida yo'nalish sifatida ajralib chiqishiga yo'l ochib berdi.

Inson to'g'risidagi falsafiy fikrlar taraqqiyoti haqida fikr yuritishdan oldin aytish mumkinki inson muammosi barcha zamonlarda ham falsafaning asosiy mavzularidan hisoblangan. Falsafada inson muammosi boshqa fanlar kabi ma'lum bir xususiyatini emas balki bir butun yaxlit sifatida o'rganishga e'tibor qaratadi.

Inson mohiyati haqidagi savol faylasuf va olimlarning insonning mohiyati va atributiv xususiyatlarini o'rganish, har bir davr va madaniyat umuminsoniy mohiyatni turli yo'llar bilan tahlil etdi. Masalan: Yevropa mamlakatlarida XVII asr faylasuflari inson mohiyatini aql – idrok orqali ochib berishga harakat qildi. Chunki bu vaqtda Yevropada ilmiy rivojlanish jadal sur'atlar bilan amalga oshirilayotgan edi. Inson falsafasi qadimgi zamonlardan boshlab Sharq va antik davr faylasuflarini qiziqtirib kelgan. Inson falsafasi – bu insonni mohiyati, hayot mazmuni, erkinligi, tafakkuri, va axloqiy tamoyillari, jamiyatdagi o'rnini haqidagi fikr yuritadigan falsafiy yo'nalishdir. Ushbu tushuncha insoniyat tarixida turli davrlarda turlicha talqin qilingan bo'lib, Sharq va G'arb mutafakkirlari uni o'z qarashlari asosida izohlaganlar.

Anitik davrda insonni kosmosdagi kichik dunyo mikrokosmos deb hisoblashgan. Suqrot insonni ruh va tananing kombinatsiyasi sifatida tushungan. Uning fikricha tana ruh uchun uy. Ruh aql va axloqdan iborat. Insonning vazifasi har doim axloqiy kamolotga intilishdir.

Demokrit esa Suqrot dan farqli o'laroq inson tabiatning bir qismi sifatida qarab. Ruh ham atomlardan iborat deb hisoblaydi. Tananing o'limi ruhning o'limiga olib keladi deb hisoblaydi.

Aristotel esa insonni ijtimoiy tabiat sifatida belgilab birinchi navbatda ong insonni aql idrokini ko'rsatib beradi deb hisoblaydi. Inson tabiati ikki qismdan ruh va tanadan iborat deb hisoblaydi. Qadimgi zamon faylasuflari insonni kosmik hayotga ya'ni mikrokosmosga tenglashtirgan. Insonni aqllili ijtimoiy hayvon deb tushunishgan¹.

O'rta asrlarda insonga uch birlik sifatida qarash boshlandi. Insonni asosini ruh tashkil qiladi. Yurak, iroda va aql deb hisoblaydi. O'rta asrlarda insonni xudoga o'xshash ekanligini ta'kidladilar. Qadimgi zamon faylasuflari insonni koinotning bir bo'lagi sifatida qarashgan bo'lsa o'rta asrlarda inson va koinot o'rtasida o'tib bo'lmas to'siq bor deb hisobladilar. O'rta asrlarda insonda Xudo nafasi bor deb hisoblashgan.

B. Avgustin o'z qarashlarida insonni xudo bilan bog'liq bo'lgan erkin shaxs sifatida ta'riflaydi. Uning erkinliklariga yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi tanlovni kiritadi. Shaxs o'z xatti-harakatlari uchun javobgardir deb hisoblaydi. Inson o'zidagi yomonliklarni xudosiz bartaraf etolmaydi deb hisoblaydi.

F. Akvinskiy inson mohiyatini ochib berishda Aristotel qarashlaridan foydalanadi. Inson hayvonlar va farishlatar o'rtasidagi oraliq mavjudotdir deb hisoblaydi. Ruh va tana bir xil. Ruh tanani belgilaydigan dvigateldir deb hisoblaydi. Inson esa ruh va tananing shaxsiy birligi sifatida ko'radi.

Uyg'onish davri falsafasida inson olamning markaziga qo'yiladi. Chunki u koinot va olamning yaratilishida barchasida ishtirok etadi deb hisoblashadi. Inson o'z baxti yoki baxtsizligining yaratuvchisidir. Ilmiy bilimlar va yangi madaniyatlarning shakllanishi ta'sirida T. Gobbs qarashlarida insonni mavjudot emas deb ta'kidlaydi. Jamiyat va insonni o'rganib inson bu bir biriga qarshi bo'lgan bo'ri sifatida ko'radi va hammaga urush qiladi bu jamiyatning tabiiy holati deb qaraydi. R.Dekart insonni aql va fikrlashga ega bo'lgan aqli mavjudot sifatida belgilaydi².

Falsafada inson tafakkuri rationalizm (aqlga asoslangan bilim) va empirizm (tajribaga asoslangan bilim) o'rtasida tahlil qilinadi. Erkinlik – inson o'z fikrlarini, tanlovlarini va qarorlarini o'zi mustaqil qabul qilish huquqiga ega bo'lishi kerak. Mutafakkirlar inson tafakkurining ijtimoiy muhit va ta'lim orqali rivojlanishini ta'kidlaganlar. G'arb falsafasida inson muammosini koinotning bir qismi sifatiuda tushunadi. G'arbda tabiat deganda faqat moddiy, tasgqi dunyoni tushunadi. Bu tashqi tabiat o'zining tog'lari, bog'lari, okeanlari, daryolari va o'zining cheksiz kuchi, rang-barangligi bilan jud ulug'vor. Lekin undan ham ulug'roq dunyo bu insonni ichki dunyosidir. U quyosh, yulduzlar, yer va butun moddiy Koinotdan yuksakroq, bizning shaxsiy jajji hayotlarimizning tor chegarasiga sig'maydigan dunyodir. G'arb odami tashqi dunyoda "o'ziniki" bo'lganidek, bu ichki dunyoda Sharq odami ham xuddi shunday "o'ziniki"dir. Shu bois... G'arb ma'naviy dunyo nima ekanligini, xudo nima ekanligini, inson joni nima ekanligini bilmoqchi, dunyoning siri va mazmuni nimada ekanligini anglab yetmoqchi bo'lsa, u Sharq oyoqlari ostiga cho'kib quloq solishi kerak. Hamonki dunyo hozir ma'lum ma'naviy uyg'onishga muhtoj ekan, bunda u kuchni Sharqdan oladi³.

Ahmad Donishning falsafiy merosi chuqur ma'naviy, ilmiy va ijtimoiy mazmunga ega bo'lib, unda inson masalasi markaziy o'rin egallaydi. U o'z asarlarida insonni aql-idrok, axloq, bilim va ma'naviyat orqali kamol topadigan mavjudot sifatida tasvirlaydi. Donishning

¹ Хаврак А.П. Философия. Учебное пособие. –М.: 2005. С-250.

² Андреев И .П. . П роисхож дение человека и общества. М осква, 1988. С-178.

³ Вивекананда Свами. Философия йога. – Магнитогорск, 1992. – С.488-489.

qarashlarida inson shaxsiyati nafaqat jamiyatning bir bo'lagi, balki uni o'zgartirishga qodir kuch sifatida ko'riladi. U insonni ijtimoiy ong, tafakkur va ma'rifat asosida shakllanuvchi mavjudot deb biladi. Mutafakkir fikricha, inson hayotining mazmuni — ilm olish, axloqiy barkamollikka erishish va xalq farovonligiga xizmat qilishdir.

Ahmad Donish tomonidan ilgari surilgan bu g'oyalar hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Chunki bugungi globallashuv davrida insonni komil qilish, uning tafakkurini mustaqil shakllantirish, ma'naviyatini yuksaltirish masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda. Shunday ekan, Ahmad Donishning inson falsafasiga doir qarashlarini chuqur o'rganish va zamonaviy ijtimoiy-gumanitar jarayonlarga tatbiq etish katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmad Donish. Risola yoxud Mang'itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi. Dushanbe 1992. B-23.
2. A.Donish. "Navodir-ul vaqoe" fors-tojikchadan tarjima qiluvchilar Alixonto'ra Sog'unliy va Abdurahmon Hamroyev. Toshkent-Istanbul 2021. B-23-24.
3. Axmedova Z.A. Tarixiy xotira yoshlarning ma'naviyatining asosi. Yangi O'zbekistonda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashning dolzarb muammolari. Respublika ilmiy – amaliy konferensiyasi. Buxoro 2021. B-186
4. Алиев С. Бухорода битилган байтлар. –Т.: Ғ.Ғулом, 1992.
5. Ауний С. Асарлар 8 jildlik. –Toshkent: O'Z SSR Davlat badiiy adabiyot, 1963-1967; Tanlangan ilmiy asarlar. –Toshkent; Fan., 1978.